

ÁRNI HEIMIR INGÓLFSSON

TVÖ ÍSLENSK SÖNGBÓKARBROT FRÁ 16. ÖLD Í STOKKHÓLMI

FÁTT ER VITAÐ um skipulag kirkjusöngs á Íslandi frá því að lútherskur siður var lögfestur og þar til að sálmaþók (1589) og grallari (1594) Guðbrands Þorlákssonar Hólabiskups komu út á prenti.¹ Þó er ljóst að nokkur tvídrægni var í kirkjusöng hérlandis um þetta leyti. Heil kynslóð skildi á milli biskupanna tveggja sem sátu á árunum 1571–87, Gísli Jónssonar í Skálholti og Guðbrands á Hólum, og virðast þeir hafa haft ólíkar skoðanir á skipan tónlistar og helgisíða. Gísli var rúmum aldarfjórðungi eldri en Guðbrandur, hóf prestskap sinn kaþólskur en andaðist í lútherstrú. Hann kann því að hafa verið tregur í taumi þegar að því kom að sníða regluverk hins nýja siðar; að minnsta kosti sýnir söngbók sem Gísli ritaði fyrir Skálholtsdómkirkju, líklega um 1575–80, að kaþólskir helgisíðir og tíðasöngur áttu sterk ítök í honum. Handritið, sem varðveitt er í Konungsbókhöfðu í Kaupmannahöfn (NKS 138 4to), er að langmestu leyti á latínu og flest í því er efni sem kaþólskir þekktu vel en lúthersmenn höfðu víðast hvar varpað fyrir róða.²

Vera má að mótstaða Skálholtsbiskups hafi verið orsök þess að Guðbrandur lét hvorki prenta sálmaþók né grallara fyrr en Gísli var kom-

- 1 Grein þessi er hluti af rannsóknarverkefninu „Hið sveigjanlega helgihald: Hefðir og samhengi Gregorssöngs á Íslandi, 1500–1700,“ sem styrkt er af Rannsóknasjóði 2017–2019. Höfundur þakkar Svanhildi Óskarsdóttur, Thomas F. Kelly og ónefndum ritrýnum *Gripla* fyrir gagnlegar athugasemdir.
- 2 Um handritið er fjallað í Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1992), 56–192, og Arne J. Solhaug, *Et luthersk graduale-håndskrift fra 1500-tallet: spor av Nidarostadisjon i Island* (Ósló: Norges musikkhøgskole, 2003). Báðir telja þeir handritið ritað á árunum 1585–87, en Jón Þórarinnsson hafnaði þeirri tilgátu og skal tekið undir það hér; sjá *Íslensk tónlistarsaga 1000–1800* (Kópavogur: Tónlistarsafn Íslands, 2012), 211. Líklega var NKS 138 4to ritað skömmu eftir að hið danska *Graduale* Niels Jesperssens kom út árið 1573 enda er allnokkuð af efni handritsins sótt þangað; handritið hefur væntanlega verið ætlað til brúks við Skálholtsdómkirkju og sú forskrift helgihaldsins sem það hefur að geyma hefur ekki verið iðkuð við almennar sveitakirkjur. Um Gísla biskup sjá einnig Guðrún Nordal, „Á mörkum tveggja tíma: Kaþólskt kvæðahandrit með hendi siðbótarmanns, Gísla biskups Jónssonar,“ *Gripla* 16 (2005): 209–228.

inn undir græna torfu. Guðbrandur mælti sjálfur með sér yngri klerki, Oddi Einarssyni, í embætti biskups í suðurstiftinu og hefur væntanlega treyst honum til að leiða málið til lykta með sér. Í bréfi sínu til presta í Skálholtsbiskupsdæmi 1588 kveður Guðbrandur samræmi vera syðra og nyrðra að „fráteknum þeim aðskilnaði, sem er í söng sálma vorra, hvað óskanda væri, leiðast mætti til einnar kristilegrar einingar, svo sem allt annað, því að það eina hindrar nú helzt guðs lofgerð í landi voru“.³ Það var einmitt Oddur sem ritaði formála fyrir fyrstu útgáfu grallarans, að beiðni Guðbrands, og lét þar í ljós þá ósk sína að „sú herfilega tvídrægni sem hér til verið hefur í kirkjunum“ mætti aftakast. Má líta á það sem hyggilega ráðstöfun hjá Guðbrandi að fela Skálholtsbiskupi ritun formálans, þar sem þannig varð sýnt fram á samtakamátt þeirra við útgáfuna.

Þótt áhersla hafi verið lögð á einingu í sálmasöng og messuskipan við fyrstu útgáfu grallarans eru vísbendingar um að kirkjusöngur hafi jafnvel eftir það ekki að öllu leyti verið samhljóða í biskupsdæmunum tveimur. Í 6. útgáfu grallarans frá árinu 1691 – hinum fyrsta sem Þórður Þorláksson biskup lét prenta í Skálholti – er að finna Credo eða trúarjátningarsöng með svohljóðandi yfirskrift: „Þetta symbolum Nicænum, eður messu Credo eftir gamallri Versione, látum vér hér með fylgja, helst eftir því það er alkunnugt og tíðkanlegt víðast í suðurstiftinu, á hátíðisdögum.“⁴ Lagið er forn kaþólskur trúarjátningarsöngur, það sem almennt er kallað *Credo I*, en bæði nótur og íslensk þýðing textans eru samhljóða NKS 138 4to, handriti Gísla biskups frá því rúmri öld fyrr.⁵ Kannski hefur Þórður viljað

3 Páll Eggert Ólason, *Upptök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi* (Reykjavík: Háskóli Íslands, 1924), 27–28; Jón Halldórsson, *Biskupasögur Jóns prófasts Halldórssonar í Hitardal I. Skálholtsbiskupar 1540–1801*, útg. Jón Þorkelsson, Sögurit II (Reykjavík: Sögufélag, 1903–1910), 161–167.

4 Lagið er fellt út í 9. útgáfu grallarans (1721) en kemur aftur inn í 12. útgáfu (1732) og helst þar inni allt til 19. (og síðustu) útgáfu 1779.

5 Lagið virðist Gísli hafa sótt í danskan grallara Niels Jesperssens frá árinu 1573. Raunar var önnur útgáfa, svipuð þeirri í grallaranum 1691 en þó ekki fyllilega samhljóða (og með nóteruðum hrynn), prentuð í grallaranum allt frá 4. útgáfu 1649, sem faðir Þórðar, Þorlákur Skúlason Hólabiskup, lét prenta. Þá var yfirskrift söngsins önnur og má kannski greina í henni yfirlæti norðanmanna: „Sem syngja má á útkirkjum á hátíðum.“ Svipuð yfirskrift er reyndar á einu af því fáa efni í *Graduale* 1594 sem Guðbrandur virðist sækja til Gísla Jónssonar, litaníusálminum *Tak frá oss sæti herra* (bl. Aa iv; 103v í NKS 138); í prentuðu útgáfunni er sagt að hann megi brúka „á útkirkjum þar sem litlir söfnuðir eru“. Einnig er tekið fram í grallaranum 1691 að annað lag sem þar er prentað í fyrsta sinn tíðkist í suðurstiftinu. Um *Frið veittu voru landi, völdugi faðir fyrr og síð* segir þar: „Á sunnudögum allra síð-

setja mark sitt á fyrsta Skálholtsgrallarann með nýrri útgáfu söngs sem tíðkaðist helst eða einvörðungu í suðurstiftinu, og varla er tilviljun að hann skuli sækja laggerðina beint í handrit Gísla biskups sem var í andstöðu við hugmyndir Guðbrands um helgihaldið á sinni tíð. Líklegt má telja að þýðing Gísla á *Credo I* hafi verið sungin í suðurstiftinu allan þennan tíma.

Heimildir um kirkjusöng á Íslandi á fyrstu áratugum eftir siðaskipti (um 1541–89) eru fáar og enn nokkuð á huldu hvernig málum var háttað í þeim efnum. Þó eru þær fleiri en talið hefur verið. Brot úr tveimur söng-handritum hafa varðveist á Konunglega bókasafninu í Stokkhólmi en þau hafa litla athygli hlotið og virðist fræðimönnum á sviði tónlistar og kirkjusögu almennt ekki hafa verið kunnugt um tilvist þeirra.⁶ Raunar birti séra Bjarni Þorsteinsson nokkrar hendingar úr tveimur söngvum í *Íslenzkum þjóðlögum*, en þar vantar allmikið framan við báða auk þess sem fyrirmyndanna er ekki getið.⁷ Þessi tvö handritsbrot eru merk heimild um tilraun til að laga rómversk-kaþólskan arf tíða- og messusöngs að nýjum sið; hér hefur latnesku textunum öllum verið snarað á íslensku en engu lúthersku efni bætt við. Brotin bregða ljósi á það sem nefnt hefur verið „handbókarlausa tímabilið“ í árdaga lútherskunnar á Íslandi, þ.e. á árunum frá 1541–55 eða hugsanlega fram til um 1560.⁸ Þau sýna að einhver fyrir-mæli um messu- og tíðasöng, með nótum, söngtextum og bænalestrum, voru skrifuð upp í handritum og þeim væntanlega fylgt við messuhald í kirkjum þótt ekki kæmust þau á prent. Hér verður gerð grein fyrir þessum brotum hvoru um sig, efni þeirra og hugsanlegum uppruna.

Innihald og litúrgískt samhengi

Fyrri brotið, sem ber safnmarkið Holm perg 8vo nr. 10, I b (hér eftir: nr. 10), er tvö skinnblöð úr messusöngsbók frá síðari hluta 16. aldar. Blöðin

ast eftir exitum, þá fólk fellur fram, má syngja þetta vers, sem venjulegt er allvíða í Skálholts stifti.“

6 Arngrímur Jónsson getur lítillega um fyrri brotið (Holm perg 8vo nr. 10, I b) í niðurlagi doktorsritgerðar sinnar. Hann segir það hafa að geyma „óskipulegt messusöngs- og tíðagerð-arefni“ en rekur efni þess ekki nákvæmlega (*Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 462). Magnús Már Lárusson kallar nr. 10 „athyglisvert brot“ en segir það „stórskemmt“, sjá „Þróun íslenzkrar kirkjutónlistar“, í *Fróðleikspættir og sögubrot* (Hafnarfjörður: Skuggsjá, 1967), 89.

7 Bjarni Þorsteinsson, *Íslenzk þjóðlög* (Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1906–1910), 180–183.

8 Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 13.

eru tvinn, um $16,5 \times 14$ cm, og er sama rithönd á þeim báðum. Í skrá sinni yfir íslensk handrit í Konunglega bókasafninu í Stokkhólmi getur Vilhelm Gödel sér þess til að þau séu frá um 1550 og virðist það nærri lagi eins og nánari rök verða leidd að hér á eftir. Blöðin voru áður hlífðarkápa um annað handrit í sama safni, Papp 8vo nr. 1, sem er handrit með rímum og kvæðum skrifað um 1660. Það var eitt fjölmargra handrita sem Guðmundur Ólafsson fornritafræðingur fékk til Svíþjóðar að undirlagi Johans Hadorph fornfræðings, en Guðmundur var einn af nokkrum Íslendingum í þjónustu Sænska fornfræðaráðsins (Collegium Antiquitatum) undir lok 17. aldar.⁹ Til Stokkhólms kom hann árið 1681 og er sagður hafa haft 50 íslensk handrit í farteskinu, auk þess sem Helgi bróðir hans starfaði um skeið sem aðstoðarmaður hans og lagði safninu til allmörg handrit sem hann safnaði hér á landi árið 1683.¹⁰ Ytri blöð brotsins nr. 10 eru allsködduð og ekki læsileg nema að hluta. Þá eru blöðin skert að ofan og vantar efsta nótnastreng að hluta; alls hafa verið átta nótnastrengir á 1r og 2r/v en sex á 1v. Ekki verður beinlínis ráðið hvort efnið á 2r fylgir beint á eftir 1v eða hvort önnur tvinn hafa legið á milli þeirra, eitt eða fleiri. Hið fyrrnefnda virðist þó sennilegt.

Síðara brotið ber safnmarkið S. 252a og er tvö pappírsblöð, laus hvort frá öðru og $19,7 \times 16$ cm að stærð. Um tilurð og feril blaðanna er allt á huldu, en þau hafa eitt sinn tilheyrð söngbók sem að öllum líkindum var rituð á síðari hluta 16. aldar.¹¹ Enn mótast fyrir uppabroti á köntum og má leiða líkur að því að blöðin hafi verið fjarlægð úr bókbandi. Á þeim standa þrír söngvar sem tengjast aðventu og jólum og niðurlag eins til viðbótar.

9 Vilhelm Gödel, *Katalog öfver Kongl. Bibliotekets fornisländska och formorska handskrifter* (Stokkhólmur: 1897–1900), 115 og 356. Sjá einnig Bjarni Þorsteinsson, *Íslensk þjóðlög*, 183.

10 Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár*, 2. bindi (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1949), 173; Hannes Þorsteinsson, „Ævir lærðra manna (Helgi Ólafsson)“; Henrik Schück, *Kgl. vitterhets historie och antikvitets akademien, dess förhistoria och historia*, 2. bindi (Stokkhólmur: 1933), 92–94, sjá einnig 3. bindi, 116–118.

11 Jón Samsonarson segir að blöðin S. 252a „gætu sennilega verið frá síðara hluta 16. aldar, eða þá frá fyrri hluta 17. aldar“ og verða hér færð rök fyrir því að þau séu frá 16. öld og eldri en fyrsta útgáfa grallarans; sjá „Drög að handritaskrá um íslensk handrit og handrit sem varða íslensk efni í söfnum í Stokkhólmi og Uppsölum“ (óútgefið handrit, 1969), 59. Ekki er vitað hvernig blöðin komust í Konungsbókhöfðuna í Stokkhólmi. Þau hafa verið lögð í umslag sem merkt er „Ísländsk kyrkomusik“ og þar stendur einnig ártalið 1880; hugsanlega hafa þau verið fjarlægð úr bandi það ár. Ekki er þó getið um blöðin í skrá Gödels yfir íslensk handrit í safninu (útg. 1897–1900). Höfundur þakkar Einari G. Péturssyni fyrir að hafa bent sér á tilvist handritsbrotsins S. 252a.

Tveir söngvanna eru skrifaðir upp bæði á latínu og í íslenskri þýðingu; hér eru tvö lög sem einnig standa í brotinu nr. 10 (*Nesciens mater virgo* og *Inviolata*) en einnig tvö sem ekki eru þar, *Ecce dies venient/Sjáðið þeir dagar munu koma* og niðurlag *Hodie Christus natus est*, en þar standa nótnastrengir auðir.¹² Enginn þessara söngva er í hinum prentuðu gröllurum, jafnvel ekki latínugröllurunum sem voru í gildi frá 1607–91, enda tilheyra flestir söngvarnir í S. 252a tíðasöng en ekki messugjörð.¹³ Tvær hendur eru á blöðunum. Hvað textann snertir er ein á bl. 1r/v og 2r með rauðum upphafsstöfum, en önnur fíngerðari á 2v með svörtum upphafsstöfum sem eru smærri en hinir rauðu. Tveir skrifarar virðast einnig hafa deilt með sér nótunum en með nokkuð öðrum hætti; greina má eina hönd á blaði 1 (ferningsnótur, eða *punctum*) en aðra á blaði 2 (smærri deplar með hala niður hægra megin, eða *virga*).

Holm perg 8vo nr. 10, I b

Hér verður gerð nákvæmari grein fyrir efni handritsbrotanna hvors um sig. Efni Holm perg 8vo nr. 10, I b er sem hér segir, og er latneskt upphaf söngvanna gefið til kynna innan sviga:

- 1r: ólæsilegt (niðurlag)
Ó sála og blessaða ... (O beata benedicta gloriosa)
María mey og móðir mann ei snerti (Nesciens mater virgo)
Að óbrugðnum, óskertum ... (Inviolata)
- 1v: *Að óbrugðnum, óskertum, frh.*
Þar mun uppreнна kvistur (Egredietur virga, án nótna)
Heyr herra guð (kollektá, án nótna)
Orðið varð hold (Verbum caro factum est, án nótna)

12 Aðeins er vitað um einn þessara söngva í öðru íslensku handriti: *Nesciens mater virgo* er einnig í Rask 98 (Melodia, 70r–v), sjá nmgr. 17. Þá er *Hodie Christus natus est* með nótum í NKS 138 4to (10r), en þar vantar raunar upphafið.

13 Arngrímur Jónsson gat þess í rannsókn sinni á NKS 138 4to að tíðagerð væri „ekki í þeim handbókum siðbótarmanna á Norðurlöndum, sem þekktar eru frá þessum tíma, svo að tíðasöngsefnið í handriti Gísla Jónssonar NKS 138 er einstætt í handbók á Norðurlöndum eftir siðbót“ (*Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 466). Við þessa fullyrðingu má bæta nokkru efni úr handritsbrotunum í Stokkhólmi og virðist því sem efni tíðasöngs hafi lifað lengur hér en í nágrannalöndum.

- 2r: [Barnið er oss borið] (Puer natus est nobis, skert)
Alleluia. Helgur dagur birtist oss (Dies sanctificatus)
Kærleiki guðs er úthelltur (Caritas dei diffusa est)
- 2v: *Kærleiki guðs er úthelltur*, frh.
Alleluia. Christur er uppvakinn (Christus resurgens est)
Hjálpræði ... (ólæsilegt)

Örðugt er að lesa úr því sem stendur á fyrstu síðu brotsins enda bókfellið velkt og máð. Þó má greina hluta textans undir öðrum nótnastreng og upphafi þess þriðja („vegsomum þig, þier sie dyrd um alldir“) auk þess sem nýtt lag hefst um miðjan þriðja streng („O sæla og blessada og dyrdarfulla“) og er það þýðing á andstefinu *O beata benedicta gloriosa* sem almennt tilheyrði þrenningarhátíð í kaþólskum sið.¹⁴ Þennan Gregorssöng er einnig að finna í latnesku skinnbroti, líklega frá 15. öld, sem varðveitt er í Þjóðminjasafni, og áhugavert er sömuleiðis að þessi texti er í grallara Guðbrands Þorlákssonar frá árinu 1607 til söngs á þrenningarhátíð, jafnvel þótt allt annað lag og latínutexti sé haft við sömu hátíð í danska grallaranum.¹⁵ Á fimmta streng hefst nýtt lag sem einnig er að finna í hinu handritsbrotinu í Stokkhólmi (S. 252a), *María mey og móðir mann ei snerti*, sem er þýðing á andstefinu *Nesciens mater virgo*.

Nesciens mater virgo var sungið við ýmsar hátíðir um jólaleytið og var það nokkuð misjafnt eftir svæðum hvaða hátíð söngurinn tilheyrði.¹⁶ Tónskáld byggðu stærri verk á þessum texta og hið kunnasta þeirra er átta radda jólamótetta eftir franska tónskáldið Jean Mouton (um 1459–1522).

14 Getið er um andstefið í *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae* og er það þar haft við morgunsöng á þrenningarhátíð, sjá *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae* (Orðubók), útg. Lilli Gjerløw (Ósló, Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1968), 264.

15 Þjms 833, 1r. Latneski textinn hljóðar svo: „O beata benedicta gloriosa trinitas: pater, filius, spiritus sanctus.“ Textinn í brotinu nr. 10 virðist vera: „O sæla og blessada og dyrdarfulla þrenning fadir og sonur og heilagur ande.“ Alleluia-söngur við latneska textann er prentaður í *Graduale* fyrir þrenningarhátíð, en tónlistin þar (úr danska *Graduale* 1573) er öllu skreyttari en sú í brotinu nr. 10.

16 Samkvæmt *Breviarium Nidrosiense* skal andstefið *Nesciens mater virgo* sungið bæði *In circumcissione domini* og *In vigiliis epiphaniæ domini*; sjá *Breviaria ad usum ritumque sacrosanctem Nidrosiensis ecclesie* (1519). Í Orðubók er mælt fyrir um að það sé sungið við *laudes*/náttssöng á hátíð heilagra saklausra (*De sanctis innocentibus*), og á áttunda degi hátíðarinnar, á áttunda degi Himnafarar Maríu, og við *laudes* á fjórða degi eftir *Epiphaniam Domini* (*Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, 161, 170, 177).

Textinn er lauslega byggður á frásögn Lúkasarguðspjalls og hljóðar svo, í latneskri gerð og í Stokkhólmsbrotunum:

Nesciens mater virgo virum,	Maria mey og moder mann ei snerti,
peperit sine dolore	hun fæddi an hrygdar
salvatorem saeculorum.	frelsara heimsens
Ipsum regem angelorum	sialfann eingla konginn.
sola virgo lactabat	Allein meyin mylktist [/miolk gaf]
ubere de celo pleno. Alleluia.	af auexti guddomsens alleluia. ¹⁷

Í brotinu nr. 10 stendur „Allein meyin mylktist“ en hugsanlega hefur skrifari S. 252a viljað betrubæta þýðinguna þar sem hann skrifar „mjólk gaf“ neðan við orðið „mylktist“.¹⁸

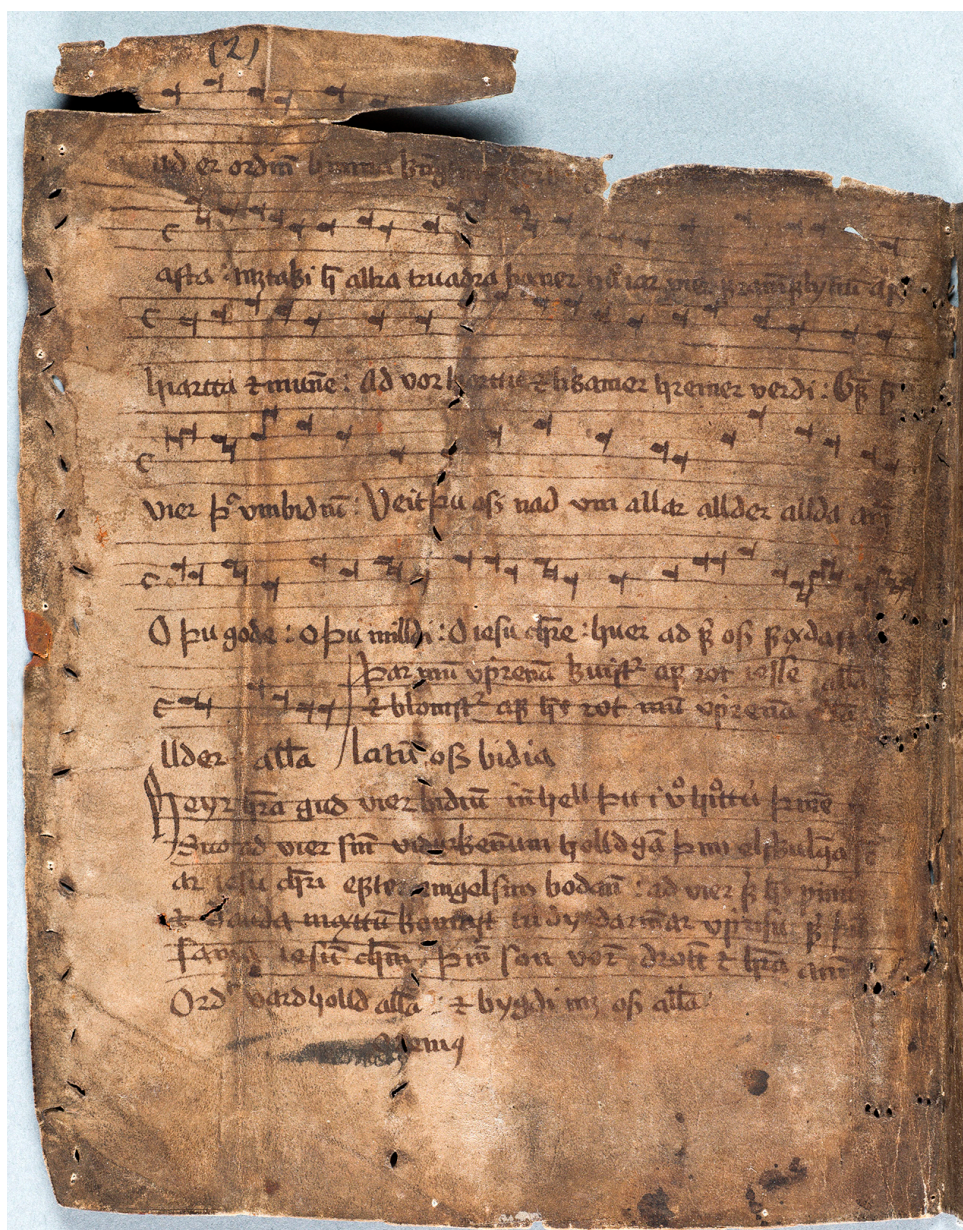
Neðst á 1r hefst íslensk þýðing á latneskum Mariúsekvens: *Inviolata, integra et casta es Maria*, og heldur hann áfram á fyrstu fimm og hálfum nótnastreng verso-blaðsins. Þessi sekvens á uppruna sinn í frönskum messusöng á 11. öld og náði miklum vinsældum víða um álfuna, ekki síst á 14. og 15. öld.¹⁹ Fjölmörg tónskáld þess tíma sömdu um hann tónverk, meðal annars Josquin des Prez og Nicolas Gombert. Þennan sekvens mátti syngja við ýmsar Maríuhátíðir en algengast var þó að hann væri hafður við messu á kyndilmessu (hreinsunarhátíð Maríu eða *In purificatione beatae Mariae virginis*, 2. febrúar).²⁰ Í dönskum heimildum er getið um hann allt frá árinu 1397, bæði í Hróarskeldu, Rípum og Slésvík, og hann kemur

17 Í Rask 98, sem er ritað um 1660–70 og á uppruna sinn að líkindum í Skálholti, er *Nesciens mater virgo* við latneskan texta og samhljóða hvað laggerðina snertir. Þetta kann að benda til sameiginlegs uppruna; vera má að lagið hafi verið sungið við einhvers konar jólahelgihald í Skálholti allt fram á síðari hluta 17. aldar.

18 Neðsti hluti blaðsins er skaddaður vinstra megin og því ekki hægt að lesa fyrsta orðið þar, en svo virðist sem skrifarinn hafi gert mistök og skrifað orðið „hrygdar“ tvisvar sinnum. Þetta bendir til þess að handritið sé afrit en ekki frumgerð.

19 Willem Elders, ritstj., *Motets on Non-Biblical Texts 4 (De beata Maria virgine 2)*, New Josquin Edition 24, Critical Commentary (Utrecht: Koninklijke vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis, 2007), 63–64. Þess ber að geta að í sumum eldri heimildum, til dæmis frá 14. öld, er *Inviolata* ekki talinn sekvens heldur *prosa* sem fylgi *responsorium*-söng og virðist þá hafa verið hluti tíðasöngs; sjá Anne Walters Robertson, *Guillaume de Machaut and Reims: Context and Meaning in his Musical Works* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 218.

20 David J. Rothenberg, *Flower of Paradise: Marian Devotion and Secular Song in Medieval and Renaissance Music* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 212. Sekvensinn er prentaður í *Liber usualis* (Tournai: Desclée & Co., 1953), 1861–1862.

Mynd 1. Að óbrugðnum, óskertum og skerum meydóm (*Inviolata, integra et casta es, Maria*) og kollektu úr Holm perg 8vo nr. 10, I b (1v).

einnig fyrir í tveimur handritsbrotum af norskum uppruna.²¹ Ekki er þó vitað um sekvensinn *Inviolata* í íslenskum handritum úr kaþólskum sið.

Íslenski textinn sem stendur í brotunum báðum er langt frá því að vera nákvæm þýðing. Í latneska frumtextanum er ávörpuð hin óspjallaða, góðlega María sem tekur við bænaráheitum fyrir son sinn. Slíkt átti lítinn hljómgrunn í guðfræði Lúthers og eins og oft vill verða í Maríukveðskap eftir siðaskipti er hluta textans hér snúið upp á Krist.²² Til samanburðar er hér latínutextinn ásamt íslenskri gerð S. 252a (orð sem vantar eru fengin úr nr. 10):

Inviolata, integra, et casta es Maria,	Ad obrugnum oskiertum og skjærum meydom fæddi sinn son maria.
quae es effecta fulgida caeli porta.	Hvor ad ert ordin himna kongsins herberge.
O Mater alma Christi carissima, suscipe pia laudum praeconia.	Og moder Jesu kristi kjarasta. Medtaki hann allra truadra bæner.
Te nunc flagitant devota corda et ora,	Hvoriar vier fram flytium af hiarta og munni.
nostra ut pura pectora sint et corpora.	Ad vor hiortu og lykamer [hreiner] verde.
Tu per precata dulcisona, nobis concedas veniam per saecula.	Gief þu vier þig um bidium Veit þu oss nad um allar alldir allða.
O benigna!	O þu gode
O Regina!	O þu millde
O Maria,	O Jesu kærste
quae sola involata permansisti.	Hvor ad fyrir oss fædast [villder]. ²³

21 P. D. Steidl, *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder* (Kaupmannahöfn: Katholsk Forlag, 1918), 147–148; Erik Eggen, *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*, Bibliotheca Arnemagnæana 21–22 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968), 1. bindi, 165.

22 Ekki var einsdæmi að þessum tiltekna texta væri breytt í þessa átt. Í útgáfu þýsku forleggjara Bergs og Neubers á mótettu Josquins (1558–59) er textanum einnig snúið upp á Krist, en þó með öðrum hætti en í íslensku gerðinni. Sjá Elders, *Motets on Non-Biblical Texts* 4, 66; Jane D. Hatter, „Converting the Soundscapes of Women’s Rituals, 1470–1560: Purification, Candles, and the *Inviolata* as Music for Churching,” *Conversions: Gender and Religious Change in Early Modern Europe*, ritstj. Simon Ditchfield og Helen Smith (Manchester: Manchester University Press, 2017), 169–194. Gregorski söngurinn *Inviolata* virðist ekki hafa átt heima í lútherskum messusöng í þýskumælandi löndum. Ein þeirra söngbóka sem hlaut þar mikla dreifingu á síðari hluta 16. aldar var *Psalmodia; Hoc est, Cantica sacra veteris ecclesiae selecta* (útg. Lucas Lossius, Wittenberg, 1553). Þar er prentaður 31 sekvens en *Inviolata* er ekki einn þeirra.

23 Eflaust hefur síðasta hending *Inviolata* verið skrifuð neðst vinstra megin á þetta blað, þar sem það er nú skert, og sést glitta í tvo efstu nótnastrengi þeirrar línu. Blöðin sem nú eru S.

Þegar í upphafshendingum íslenska textans er áhersla lögð á fæðingu Krists. Hlutverk Maríu einskorðast hér við meyfæðinguna, hún er „herbergi“ himnakónsins en í frumgerðinni er hún sjálf skínandi himnahlið. Í fjórða vísuorði latínutextans tekur María á móti bænum trúaðra en í íslensku gerðinni gerir Kristur slíkt hið sama („meðtaki *hann*“). Í lokahendingum frumgerðarinnar er María dásömuð fyrir að vera ætíð flekklaus en í íslensku gerðinni er Jesús lofsunginn fyrir að hafa fæðst mönnunum til sáluhjálpar. Í latínusöngnum er þriðja hending upphaf ávarps sem leiðir inn í fjórðu hendingu („O mater alma“) en í íslensku gerðinni er sama hending framhald af því sem á undan kemur („himna kónsins herbergi og móðir Jesú Kristi“). Textarnir eru að mestu samhljóða í nr. 10 og S. 252a en tvær viðbætur eru í nr. 10 miðað við hina hefðbundnu latnesku gerð: „Amen“ á eftir „aldir alda“ og „Alleluia“ á eftir „fæðast vildir“. Þessar viðbætur eru ekki í S. 252a. Þótt laggerðin sé hin sama er lagið nóterað fimmund hærra í nr. 10, er þar í C-dúr en í F-dúr í S. 252a.²⁴

Að loknum sekvensinum í brotinu nr. 10 (1v) stendur eftirfarandi vers úr Jesaja (11:1), án nótna:

Þar mun uppreнна kuistur af rot iesse all⟨elui⟩a.
og blomstur af hans rot mun uppreнна all⟨elui⟩a.

Þetta vers var haft við gregorskan víxlsöng: „Egredietur virga de radice Jesse. R̃. Et flos de radice ejus ascendet.“ Þýðingin hér er ekki samhljóða því sem stendur í Guðbrandsbiblíu. Þessi texti er í NKS 138 4to, einnig án nótna en á latínu, og þar er hann hafður á þingmaríumessu (*In visitatione beatæ Mariæ virginis*, 67r).

Tveir nótnastrengir hafa verið dregnir neðarlega á blaðið en kollektu rituð þar í stað nótna; kannski hefur skrifarinn ekki verið búinn að ákveða skiptingu nótna og texta á blaðinu þegar hann dró strengina. Kollektan er í

252a hafa ekki verið samhangandi í bókinni. Hafi handritið að stórum hluta geymt efni bæði á íslensku og latínu, eins og þessi blöð gefa í skyn, má geta sér þess til að næsta blað á eftir því sem hér er kallað fol. 2 hafi haft að geyma sekvensinn *Inviolata* með latneskum texta. Athygli vekur að ekki er samræmi í því hvor gerðin er höfð fyrst, hin latneska (*Nesciens mater*; hugsanlega einnig *Hodie Christus natus est*) eða sú íslenska (*Sjáið þeir dagar munu koma*).

²⁴ Þetta hefur væntanlega engu breytt varðandi innbyrðis tengsl tónanna. Raunar vantar lækkunarmerki fyrir F-dúr í S. 252a en líklegt verður að telja að lagið hafi eigi að síður verið sungið í dúr fremur en í lýðskri tóntegund (þ.e. B sungið í stað H).

Að ó - brugð - um, ó - skert - um og skær - um mey - dóm fædd - i sinn son Mar - í - a.

Hvör að ert orð - in himn - a kóns - ins her - berg - i. Og móð - ir Jes - ú Krist - i kær - ast - a.

Með - tak - i hann allr - a trú - aðr - a bæn - ir. Hvörj - ar vér fram flytj - um af hjart - a og munn - i.

Að vor hjört - u og lík - am - ir hrein - ir verð - i. Gef þú vér__ þig__ um__ biðj - um.

Veit þú oss náð um all - ar ald - ir ald - a. Ó þú góð - i, ó þú mild - i,

ó Jes - ú kærst - i, hvör að fyr - ir oss fæð - ast [vild - - ir.]

Nótnadæmi 1. Að óbrugðnum, óskertum og skærum meydóm (Inviolata, integra et casta es, Maria) úr S. 252a. Lokahending er tekin úr Holm þerg 8vo nr. 10, I b.

raun eina vísbendingin um að handritið hafi verið ætlað til helgihalds en sé ekki aðeins lauslegt samansafn sléttsöngva við íslenska texta. Texti hennar hljóðar svo:

latum oss bidia.

Heyr herra gud vier bidium innhell þu i vor hiorttu þinne nad suo ad vier sem vidurkennum holldgan þins elskulega sonar iesu christi efter eingelsins bodann: ad vier fyrir hans pinu og dauda mættum komast til dyrdarinnar upprisu fyrir þann sama iesum christum þinn son vorn drottin og herra amen.

Upprunalegur texti kollektunnar er í dönsku sálmaðókinni frá 1544/1553 og altarisbók Peders Palladius frá 1556. Þar er kollektan höfð á boðunardegi Maríu og er hún á þessa leið (hér eftir útgáfunni 1556):

O Herre/ wi bede/ ingyd din naade i vore hierter/ at wi som be-
kende Christi din Søns vndfangelse ved Engelens bebudelse/ maa
ved hans pine oc kaarss komme til opstandelsis herlighed/ Ved den
samme vor Herre Jhesum/ etc.²⁵

Þessi sama kollekta er einnig prentuð í íslenskri þýðingu fyrir boðunardag
Maríu í kirkjuhandbók Marteins Einarssonar árið 1555 og í guðspjallabók
Ólafs Hjaltasonar árið 1562, en þær hafa að geyma hvor sína þýðinguna
sem báðar eru ólíkar þeirri í nr. 10. Í kirkjuhandbók Marteins er textinn
á þessa leið:

Heyr Drottin vier bidium / innhell i vor hiaurtu þinum anda / ad
vier sem med kennum Christi þins sonar getnad / fyrer Eingilsens
bodan / mættum fyrer hans pinu og kross / koma til dyrdar upp
risunnar/ fyrer þann sama vorn Herra etc.²⁶

Í guðspjallabók Ólafs Hjaltasonar hljóðar kollektan svo:

O Drottinn vier bidium innhell þu þinne nad j vor hiortu suo at vier
(sem medkennunst getnad Jesu Christi þins sonar fyrer Eingilsins
bodan) mættum fyrer hans Pino og Krossins kvol komast til dyrdar
upprisunnar. Fyrir þann hinn sama vorn herra Jesum Christum hu
m.þ.z c.²⁷

Eins og sjá má er íslensk gerð kollektunnar í Stokkhólmsbrotinu ekki sam-
hljóða hinum prentuðu þýðingum. Þetta bendir til þess að texti handrits-
brotanna hafi orðið til á árunum 1544–55, eftir að danska sálmabókin kom
út en áður en handbók Marteins Einarssonar birtist á prenti þótt slíkt
verði tæplega sannað með óyggjandi hætti. Einnig má vera að kollektan

25 Peder Palladius, *Den ældste danske alterbog 1556*, útg. Lis Jacobsen (Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, 1918), 86; *En Ny Psalmebog 1553* (Kaupmannahöfn, 1983), 137r. Sálmabókin 1544 hefur ekki varðveist en þar sem bæði útgáfan 1544 og 1553 voru gefnar út af Hans Tausen þykir líklegt að þær hafi haft að geyma sama efni (sjá Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 11). Önnur óskyld kollekta fyrir boðunardag Maríu er í messuhandbók Frands Vormordsen (Malmö, 1539) og því virðist fyrirmynd íslensku textanna ótvírætt vera útgáfan frá 1544/1553 eða 1556.

26 Marteinn Einarsson, *Ein Kristilig handbog* (Kaupmannahöfn, 1555), 85v.

27 *Guðspjallabók 1562*, útg. Sigurður Nordal (Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaard, 1933), Gv. Sama gerð kollektunnar er í *Graduale* Guðbrands Þorlákssonar 1594, Dd.

í nr. 10 sé ættuð úr Hólabiskupsdæmi eftir að handbók Marteins kom út ef gert er ráð fyrir því að handbókinni hafi ekki verið fylgt í norðurstiftinu. Þá hefði þýðingin getað lifað þar allt til ársins 1562. Í kirkjuskipan Danakonungs var þess getið að kollektur skyldu vera á móðurmáli og hafa prestar væntanlega leitast við að framfylgja því með einum eða öðrum hætti fyrir útgáfuna 1555.²⁸ Á eftir kollektunni stendur þýðing á *Verbum caro factum est*, og er svipaða gerð einnig að finna í hinu handritsbrotinu. Í nr. 10 er textinn „Orded vard holld all⟨elui⟩a. og bygdi med oss all⟨elui⟩a.“ Í S. 252a er orðalagið „Ordid villdi verda holld. All⟨elui⟩a./Og þad bygde med oss All⟨elui⟩a.“²⁹

Upphaf lagsins sem stendur efst á 2r er allmikið skert og ólæsilegt. Þó er ljóst að hér er þýðing á inngangssálmi eða *introitus* jólamessunnar. Eins og tíðkaðist bæði í kaþólskum sið og snemmlútherskum (t.d. *Graduale* 1573 og 1594) fylgir vers úr Davíðssálmi 96 og einnig upphaf doxológíunnar. Latneski textinn er hafður hér til samanburðar:

Puer natus est nobis	[Barned er oss bored
et filius datus est nobis	og] sonurinn er oss fæddur
cujus imperium super humerum ejus	hvers valld ad er yfer hans herdum
et vocabitur nomen ejus	og hans nafn skal kallast
magni consilii Angelus.	sendebodi hins hædsta.
¶. Cantate domino canticum novum	Syngi þier drottne nyan saung
quia mirabilia fecit.	þuiat hann giorde dasamlega hlute:
Gloria patri et filio	Dyrd sie faudur og syne
et spiritui sancto [...]	og heilaugum anda.

Þessa söngs er getið í kirkjusiðabók Niðaróssbiskupsdæmis (*Ordo Nidrosiensis Ecclesiae* eða Orðubók) og hann er einnig á latínu í grallara Jesperssøns (bls. 37–39), í handriti Gísla Jónssonar (NKS 138 4to, 3v–4r)

28 Halldór Hermannsson nefnir að íslenskir prestar hafi fram til ársins 1555 sjálfir þurft að þýða kollektur messunnar „eptir því sem þeir best gátu“, formáli fyrir *Guðspjallabók 1562*, 36.

29 Í S. 252a er textinn ritaður neðan við síðasta heila nótnastrenginn á 2v. Hér er um að ræða þýðingu á texta andstefs sem tilheyrði tíðasöng um jólatímann: *Verbum caro factum est, alleluia, et habitavit in nobis, alleluia. Verbum caro factum est* er ekki í NKS 138 4to fremur en flest annað efni Stokkhólmsblaðanna, og ekki heldur í dönskum söngbókum siðaskiptanna, sálmabók Thomissøns eða grallara Jesperssøns. Það kemur aftur á móti fyrir í *Ordo Nidrosiensis* og það er einnig að finna, á latínu, í Antiphonarium Holense, pappírshandriti í Þjóðskjalasafni Íslands sem hefur að geyma latneskan tíðasöng og er ritað eigi fyrr en um 1570 (bl. 5).

og í grallaranum 1594. Laggerðin í handriti Gísla er nær gerðinni hér en danska (og íslenska) prentið.³⁰

Því næst stendur *Alleluia*-söngur, *Dies sanctificatus* sem hafður er við messu á jóladag í Orðubók og sömuleiðis í grallara Jesperssøns (bls. 44–46):³¹

Alleluia. Dies sanctificatus illuxit nobis	Alleluia. Helgatur dagur birtist oss
venite gentes et adorate dominum	kome þier þioder og tilbided drottinn
quia hodie descendit lux magna super	þuiat j dag nidurste mikid lios yfer
terram.	iordina.

Eins og í *Puer natus est nobis* eru nokkur frávik í laggerðinni miðað við Jesperssøn og hæpið að hér hafi verið stuðst við dönsku útgáfuna. Í handriti Gísla Jónssonar (NKS 138 4to) er *Dies sanctificatus* hluti af lit-úrgíunni fyrir messu á nýársdag (*In octava Nativitatis*, 14r) en þar er aðeins upphafshendingin skrifuð út; hún er samhljóða grallara Jesperssøns en ekki Stokkhólmsgerðinni. Þessi söngur er einnig í grallaranum 1594 við latneska textann, en í íslensku messunni sem þar stendur einnig er annað lag við annan texta (*Eitt sveinbarn fætt oss sannlega er*).³²

Þá virðist sem efni handritsins snúist til hátíða síðar á kirkjuárinu. Næsti söngur hljóðar svo: „Kiærleike guðs er vthelltur i vor hiortu alleluia fyrir hans anda sem oss [ooo] alleluia.“ Þetta er þýðing á gregorska söng-textanum „Caritas dei diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum qui datus est nobis alleluia.“ Hann finnst ekki í Orðubók en í flestum handritum þar sem hann er að finna tilheyrir hann hvítasunnudegi.

Á síðu 2v er textinn einkar illæsilegur og víða máður burt með öllu. Þó má ráða í eftirfarandi texta á 3.–6. nótnastreng: „Alleluia. Christur [ooo?] er uppwakenn af dauda og deyr ei[ge meir. Daudinn mun og eige]

30 Í grallara Jesperssøns og íslenska grallaranum 1594 hefst sálmtónið á C, en í Stokkhólmsbrotinu og NKS 138 4to á tónunum G–C og er mun skreyttara. Því virðist danski grallarinn ekki bein fyrirmynd að laggerð íslensku handritanna sem hér eru til umfjöllunar, en íslenski grallarinn frá 1594 virðist byggja á hinum danska. Sálmtónið í NKS 138 er aftur á móti svo að segja samhljóða því í nr. 10 og laggerð *Puer natus est nobis* sömuleiðis, eftir því sem lesið verður úr síðarnefnda handritinu.

31 *Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae*, útg. Lilli Gjerløw (Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1979), 108, 215.

32 Um uppruna þess lags er ekkert vitað; sjá Páll Eggert Ólason, *Upptök sálma og sálmalaga*, 197.

meir drottna yfer honum því at hann do [ooo].“ Þetta er þýðing á *Christus resurgens est mortuis*, sem samkvæmt Orðubók var sunginn á 4. páskadag og 4. sunnudag eftir páska.³³ Textinn er sóttur í Rómverjabréfið 6:9 og íslenska þýðingin í handritsbrotinu er samhljóða Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar: „Kristur er upp vakinn af dauða og deyr eigi meir. Dauðinn mun og eigi meir drottna yfir honum. Því það hann dó, það er hann eitt sinn syndinni dáinn, en það hann lifir, það lifir hann Guði.“ Ekki er eyða í handritinu á undan söngvunum *Caritas Dei* og *Christus resurgens est*, enda eru þeir á sama blaði og jólasöngvarnir, en ekki er ljóst hvernig hin litúrgíska útfærsla átti að vera. Kollektan á 1v bendir til þess að handritið hafi að geyma söngva og lestra samkvæmt röð kirkjuársins, en hér virðist brestur á því.

S. 252a

Efni blaðanna S. 252a er sem hér segir:

- 1r: *Sjáið þeir dagar munu koma* (Ecce dies venient, á íslensku)
 1v: *Sjáið þeir dagar* (frh.)
Ecce dies venient (á latínu, niðurlag vantar)
 2r: *Hodie Christus natus est* (niðurlag á íslensku, auðir nótnastrengir)
Nesciens mater virgo (auðir nótnastrengir)
María mey og móðir mann ei snerti (Nesciens mater, á íslensku)
 2v: *María mey og móðir* (frh.)
Að óbrugðnum, óskertum ... (Inviolata, á íslensku)

Nótur vantar við tvo söngva, annan á íslensku en hinn á latínu, og því hefur handritið verið að einhverju leyti ófullgert. Ekki er ljóst hvaða tilgangi tvímála bók átti að þjóna; kannski hefur ætlunin verið að latnesku textana mætti syngja við dómkirkjurnar en íslensku þýðingarnar í smærri kirkjum, rétt eins og með latínusöng í prentuðum gröllum síðar.

Ecce dies venient, sem fyllir allt fyrra blaðið, er víxlsöngur eða *responsorium* sem sunginn er við aftansöng á aðventu. Samkvæmt Orðubók er hann hafður við fyrri aftansöng (*primas vespas*) alla sunnudaga í aðventu,

³³ *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, 240, 247–248.

Mynd 2. Sjáið þeir dagar munu koma (*Ecce dies venient*) úr S. 252a (1r).

með versinu *In diebus illis* rétt eins og hér.³⁴ Textinn er fenginn úr Jeremía 23:5–6 og er svohljóðandi, á latínu og í þýðingunni hér:

Ecce dies venient dicit dominus	Sjaid þeir dagar munu koma seiger Drottinn
et suscitabo David germen justum	og eg skal uppuekia davids eitt riئتtferdugt sædi
et regnabit rex et sapiens erit	og sa konungur mun stiorna og vys vera
et faciet iudicium et justitiam in terra	Og hann mun giora dom og riئتtlæti a iordunne.
et hoc est nomen quod vocabunt eum	Og þetta er það nafnid huort ad þeir munu hann kalla
dominus justus noster.	O drottinn vor riئتtlatur.
¶ In diebus illis salvabitur Iuda	A þeim dogum mun frelsast Iuda
et Israel habitabit confidenter.	og Israel mun byggia stadfastliga.

Íslenska þýðingin hér er ólík þeirri í Guðbrandsbiblíu.

Hodie Christus natus est var sungið á jóladag í rómversk-kapólskum sið. Á seinna blaði S. 252a er aðeins niðurlag íslenska textans án nótna: „[höf]ud einglarnir, i dag fagna riئتtlátir seigiande dyrd sie gudi i hædum alleluia.“ Þessi söngur er einnig í handriti Gísla Jónssonar Skálholtsbiskups, NKS 138 4to (10r), en við latneskan texta og vantar þar upphafið enda hafa einhver blöð með söng jólamessunnar glatast.³⁵

Tilgangur og uppruni

Kirkjuskipan Kristjáns III. Danakonungs frá árinu 1537 er elsta heimild um það hvernig lútherskum messusöng skuli háttað á Íslandi. Hún er til í þýðingu Gissurar Einarssonar og var lögtekin á Alþingi 1541 fyrir Skálholtsbiskupsdæmi en áratug síðar fyrir Hólabiskupsdæmi. Eins og Arngrímur Jónsson hefur bent á er kirkjuskipanin að mörgu leyti íhaldsöm því að messusöngurinn miðar við það sem áður var venjan, nema hvað nú skal syngja á móðurmáli eða bætt er við „norrænum söng“. Þó er það presti í sjálfsvald sett hvort sungið sé á latínu eða íslensku: „En hér ræður þó þénarinn sjálfur fyrir öllu saman, nær hann syngur í latínu eða móðurmáli.“³⁶ Hugsanlega hefur tvítyngd framsetningin í S. 252a

34 Sama rit, 130, 137, 140, 144. *Ecce dies venient* var einnig sunginn á Hólum á síðari hluta 16. aldar því að hluti hans (við latneskan texta) er í Antiphonale Holense (bl. 145; blaðið á undan vantar) en laggerðin er lítið eitt frábrugðin þeirri í S. 252a.

35 Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 69; sjá einnig *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, 156.

36 *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn* 10, útg. Jón Þorkelsson (Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1911–1921), 133; *Siðaskiptin á Íslandi 1541–1542 og fyrstu ár siðbótar*,

einmitt verið til þess að prestur gæti sjálfur ákveðið á hvoru máli yrði sungið. Efni handritsbrotanna er þó ekki í samræmi við kirkjuskipan konungs; til dæmis eru í kirkjuskipaninni allir sekvensar felldir brott úr helgihaldinu nema þrír: *Grates nunc omnes* (frá jólum til kyndilmessu), *Victime paschali laudes* (frá páskum til hvítasunnu) og *Veni sancte spiritus* (á hvítasunnu).³⁷ Því má líta svo á að sekvensinn *Inviolata*, sem stendur í báðum Stokkhólmsbrotunum og hefur væntanlega verið sunginn á jólum eða þeim Maríuhátíðum sem enn voru lögboðnar (á kyndilmessu, boðunardegi Maríu eða þingmaríumessu), sé í trássi við kirkjuskipan Kristjáns III.³⁸ Það að þýða hið gregorska *introitus* og *alleluia* á móðurmál, eins og gert er í Stokkhólmsbrotunum, gengur einnig þvert á venju sem birtist bæði í hinum danska grallara Jesperssøns frá 1573 og íslensku gröllurunum. Þótt þar sé gefinn kostur á að syngja þessa messuliði ýmist á latínu eða móðurmáli er ekki um að ræða sama lag við texta á tveimur tungumálum, heldur annars vegar gamla gregorska sönginn á latínu, hins vegar nýlegt lútherskt sálmalag við annan texta á móðurmáli.³⁹

Þar sem litúrgískar leiðbeiningar (rúbrikkur) skortir í báðum handritsbrotunum er örðugt að gera sér grein fyrir nákvæmri staðsetningu efnisins í helgihaldi. Hér er hrært saman textum og bænum sem tilheyra að mestu tveimur stórhátíðum: jóladegi (*Nesciens mater, Puer natus, Dies sanctificatus*) og boðunardegi Maríu (bæn og hugsanlega *Inviolata*), en einnig páskum,

Torfi K. Stefánsson Hjaltalín tók saman (Reykjavík: Flateyjarútgáfan, 2017), 44; Arngrímur Jónsson, „Upphaf lúthersks messusöngs á Íslandi,“ *Organistablaðið* 26 (1995): 17.

37 Kirkjuskipanin leyfir raunar tvo sekvensa til viðbótar, *Psallite regi* á Jónsmessu og *Laus tibi Christe* á Maríu Magdalenu dag, en ólíkt hinum þremur ofangreindu er söngurinn hér valfrjáls; sjá Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 136.

38 Í kaþólskum sið virðist sem íslenskir kirkjumenn hafi stundum farið sínar eigin leiðir og að litúrgían hér á landi hafi ekki verið að öllu leyti í samræmi við Niðarósreglu. Þetta á meðal annars við um litúrgíska staðsetningu 11 sekvensa í íslenskum söngbókum úr kaþólskum sið en *Inviolata* er ekki einn þeirra; sjá Gisela Attinger, „Sequences in Two Icelandic Mass Books from the Later Middle Ages,“ í *The Sequences of Nidaros: A Nordic Repertory and Its European Context*, ritstj. Lori Kruckenberg og Andreas Haug (Þrándheimur: Tapir Academic Press, 2006), 170. Einnig ber að hafa í huga að jafnvel í Danmörku var ekki í öllu farið eftir tilmælum kirkjuskipaninnar eftir siðaskipti. Í grallara Jesperssøns eru til dæmis fjórir sekvensar til viðbótar við hina þrjá lögboðnu, en *Inviolata* er heldur ekki þeirra á meðal. Því er enn óvæntara að sá sekvens skuli koma fyrir í báðum þeim handritsbrotum sem hér eru til umfjöllunar.

39 Til dæmis skal samkvæmt grallara Guðbrands Þorlákssonar syngja fyrsta sunnudag í aðventu annað hvort lútherska sálminn *Herr Christ Gud Faders enborne Søn / Jesús Guðs son eingetinn* eða allt annað lag/texta á latínu (sléttsönginn *Ad te levavi animam meam*).

hvítasunnu og þrenningarhátíð. Vera má að einhverjir söngvanna hafi verið ætlaðir annarri hátíð í hinu þýdda lútherska helgihaldi en venja var í kaþólskum sið. Til dæmis er meiri áhersla lögð á fæðingu Krists í íslenskri þýðingu sekvensins *Inviolata* en í latneska frumtextanum (sbr. „fæddi sinn son María“ og „fyrir oss fæðast vildir“) og hefði sá söngur því einnig átt vel við á jólum.⁴⁰

Ekki er síður sérkennilegt frá sjónarmiði litúrgíunnar að hér skuli blandað saman efni messu og tíðasöngs.⁴¹ Messuliðir á þessum blöðum eru *Inviolata* (sekvens), *Puer natus est nobis* (introitus), *Dies sanctificatus* (alleluia) og *Caritas Dei* (introitus); tíðasöng tilheyra andstefin *Ecce dies venient*, *Hodie Christus natus est*, *O beata benedicta gloriosa* og *Nesciens mater* auk víxlsöngsins *Christus resurgens est*.⁴² Svo virðist sem handritin sem nr. 10 og S. 252a eru leifar af hafi ekki haft að geyma tæmandi litúrgíu fyrir allt kirkjuárið heldur margvíslegt efni, ættað úr kaþólskum sið, sem syngja mátti á stórhátíðum.

Þótt ómögulegt sé að svo komnu máli að tengja þessi handrit við tiltekinn stað eða stund virðist sennilegt að þau hafi orðið til um eða upp úr miðri 16. öld, hugsanlega á árunum 1544–55 eins og getið er hér að framan. Telja má ólíklegt að efnið hafi orðið til eftir 1562, þegar íslensku biskuparnir höfðu gefið út hvor sína þýðingu á kollektunni sem stendur í nr. 10. Jafnvel þótt tvídrægni í kirkjusíðum hafi gert það að verkum að aðeins

40 Röð efnis í handritinu vekur furðu jafnvel þótt gert sé ráð fyrir að sekvensinn *Inviolata* hafi verið færður yfir á jólahátíðina, því að hann kemur hér á undan messuliðunum *introitus* og *alleluia*, en ætti að koma á eftir þeim. Ef syngja átti *Inviolata* á jólum hefur hann verið tekinn fram yfir tvo almennari jólasekvensa: *Grates nunc omnes* (sem prentaður var í grallaranum 1594) og *Celeste organum*, sem var sunginn hér á landi í kaþólskum sið og síðar tekinn upp í sálmbók 1589 og grallara í íslenskri þýðingu (*Hátíð þessa heimsins þjóð*). Í sálmbókinni 1589 ber síðarnefndi sekvensinn yfirskriftina „Gømul Sequentia / Sem sungeu var í Christeligre Kyrkiu / af fæðingunne herrans Christi / Snuen af Latinu.“ Líklegt má telja að Ólafur Guðmundsson í Sauðanesi hafi þýtt textann að beiðni Guðbrands eins og fleiri í þeirri bók. Um *Celeste organum* sjá Lori Kruckenberg, „Two *Sequentiae Novae* at Nidaros: *Celeste organum* and *Stola iocunditatis*,“ í *The Sequences of Nidaros: A Nordic Repertory and Its European Context*, 368–369.

41 Handritið NKS 138 4to geymir einnig bræðing messu- og tíðasöngs eins og Arngrímur Jónsson og Jón Þórarinnsson hafa bent á, sjá t.d. Jón Þórarinnsson, *Íslensk tónlistarsaga 1000–1800*, 212–213.

42 Ætla mátti að einhver skörun efnis væri milli tíðasöngsins hér og í Antiphonarium Holense (sjá nmgr. 29). Svo er ekki, en þess ber að geta að aðventu- og jólahluti síðarnefnda handritsins hefur glatast. Um Antiphonarium Holense sjá Jón Þórarinnsson, „Latnesk tíðasöngsbók úr lúterskum sið“, *Ritmennt* 6 (2001): 67–82.

hafi verið notast við þýðingar Marteins í suðurstiftinu og Ólafs í Hólastifti hefði útfærsla eins og sú sem greina má í Stokkhólmsbrotunum varla farið gegn prentuðum þýðingum beggja. Ef gert er ráð fyrir því að handbók Marteins Skálholtsbiskups frá árinu 1555 hafi fengið dræmar viðtökur fyrir norðan má vera að þessi litúrgía hafi orðið til í Hólastifti eftir að handbókin kom út, þ.e.a.s. á tímabilinu 1555–62. Söngtexti *Christus resurgens est* fylgir þýðingu Rómverjabréfsins í Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar (1540) sem telja má fyrri tímamörk (*terminus post quem*). Seinni tímamörk má líklega setja um 1570 þar sem hvorki er stuðst við forskriftir dönsku sálma-bókarinnar frá 1569 né danska grallarans frá 1573, auk þess sem íslenskar gerðir *Ecce dies venient* og *Egredietur virga* (við vers úr Jeremíabók) eru ekki samhljóða Guðbrandsbiblíu (1584).

Velta má fyrir sér hvort þýðingarnar séu runnar undan rifjum einhvers fyrstu lúthersku biskupanna. Enginn virðist líklegri en aðrir til þess arna. Kollektan í nr. 10 er ekki samhljóða þeim þýðingum sem Marteinn Einarsson Skálholtsbiskup og Ólafur Hjaltason biskup á Hólum létu prenta; ósennilegt má telja að þeir hafi tvisvar snarað textanum með ólíkum hætti þótt það sé vissulega ekki útilokað.⁴³ Höfundur hefur haft traustan skilning á kaþólskum helgisöng, jafnvel hafið prestskap sinn í kaþólsku eins og þeir Marteinn og Ólafur báðir. Gísli Jónsson tók við biskupsembætti árið 1558 og hefði væntanlega notað þýðingu Marteins á kollektunni ef efni brotanna var sett saman eftir það. Annars er ekkert sem útilokar hann sem upphafsmann efnisins þótt vissulega sé það ólíkt því sem hann setti síðar saman í handrit til brúks í Skálholtskirkju, að því er

43 Ekki er óhugsandi að hér séu einhver tengsl við hina meintu „sálma-bók“ Ólafs Hjaltasonar sem virðist eitt sinn hafa verið til en ekki varðveist. Arngrímur Jónsson taldi rök hníga að því að slík bók hefði ekki verið eiginleg sálma-bók heldur fremur „messusöngsbók eða grallari og saman sett að einhverju leyti eftir þeirri messubók, rómverskri, sem tiltæk hefur verið svo sem textar *Officium* og *Graduale* benda til, þýddir á móðurmál“ (*Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 163; sjá einnig Jón Þórarinnsson, *Íslensk tónlistarsaga*, 208–210). Jón sýslumaður Jakobsson getur um „söngbók“ Ólafs biskups og aðrir heimildarmenn á 17. og 18. öld (Þórður Jónsson í Hítardal, Jón Halldórsson og Finnur Jónsson) nefna að Ólafur hafi komið „lagi á messusönginn“; sjá Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir siðskiptaaldarinnar á Íslandi*, 2. bindi (Reykjavík: Bókaverzlun Guðm. Gamalielssonar, 1926), 614–615. Gísli Jónsson fer sinn milliveg í handritinu NKS 138 4to, styðst við danskan grallara Jespersens frá 1573 en hefur megnið af gregorska söngnum á latínu. Í Stokkhólmsbrotunum má lesa annars konar lausn, þar er rómversk-kaþólskur söngur á íslensku en ekki stuðst við danska grallarann, sem bendir til þess að þessi gerð efnisins hafi orðið til fyrir 1573.

virðist (NKS 138 4to). Ekki er heldur óhugsandi að efnið hafi verið þýtt af presti utan biskupsstólanna, hvort sem var að beiðni biskups eða í trássi við regluverk þeirra. Til dæmis lýsti séra Sigurður Jónsson á Grenjaðarstað því í bréfi dagsettu 24. mars 1554 að hann myndi frá og með páskadegi sama ár „handtéra það heilaga sacramentum altaris, sem vér köllum messuembætti ... í eiginlegu móðurmáli“. ⁴⁴ Allt er þetta þó á huldu og hugsanlega verður sú gáta aldrei leyst hver hafi verið upphafsmaður þýðinganna á þeim kaþólsku söngvum sem hér eru til umfjöllunar. ⁴⁵

Handritsbrotin tvö í Konungsbókhlöðu í Stokkhólmi gefa um margt nýja innsýn í söng og helgihald á síðari hluta 16. aldar. Efni blaðanna er svipað, kaþólskur tíða- og messusöngur í íslenskri þýðingu; þau eiga sameiginlega tvo söngva og texta hins þriðja. Þetta gefur til kynna að litúrgían hafi að einhverju leyti verið í föstum skorðum að minnsta kosti í þeim landshluta eða því héraði þar sem þessi handrit voru brúkuð, og að sömu þýðingar gregorskra söngtexta hafi verið viðhafðar í fleiri en einni kirkju. Handritin bera þess vott að íslenskir kirkjumenn – væntanlega hinir íhaldssamari – hafa lagt alúð við að finna hinum forna messu- og tíðasöng varanlegan búning í nýjum sið. Efni brotanna tveggja er ekki að öllu leyti hið sama og má vera að litúrgían hafi í einhverjum atriðum verið breytileg frá kirkju til kirkju. Hvað sem því líður sést hér glitta í stórhuga tilraun, útfærða af kunnáttusemi og yfirvegum, sem miðaði að því að snúa efni hins kaþólska helgihalds á íslenskt mál fremur en innleiða nýja kirkju-

44 JS 375 4to, 178–180, tilv. í Páll Eggert Ólason, *Menn og menntir*, 2. bindi, 493–495. Sigurður, sonur Jóns biskups Arasonar, var einn helsti klerkur landsins á sinni tíð og tvívegis kjörinn biskup í Hólastifti en í bæði skiptin neitaði konungur að samþykkja kjör hans. Páll Eggert Ólason segir að hann hafi verið „alla tíð mest metinn presta norðan lands, auðsæll og höfðingi, vitur maður og mennta- og lærdómsmaður um fram aðra“ (sama heimild, 3. bindi, 678). Jón Helgason greinir frá því að fjögur bréf hið minnsta séu með hendi Sigurðar: AM Dipl. Isl. Fasc. LIII 2 (1553), LIII 1 og LVI 4 (bæði 1566) og LVI 32 (1570); sjá „Nokkur íslenszk handrit frá 16. öld“, *Skírnir* 106 (1932): 157. Sé þetta rétt er það a.m.k. ekki sama hönd og á Stokkhólmsbrotinu nr. 10.

45 Þar sem brotið nr. 10 virðist komið frá Guðmundi Ólafssyni fornfræðingi má geta þess að hann hafði sterk tengsl við Skálholt, gekk þar í skóla á árunum um 1674–78, var ritari Þórðar biskups um skeið og fékk lofsamleg meðmæli hans til háskólans í Kaupmannahöfn, sbr. Hannes Þorsteinsson, „Ævir lærðra manna (Guðmundur Ólafsson)“. Hann hefði því væntanlega átt hægara með að sækja handrit þangað en til Hóla þótt slíkt sé vitaskuld ekki nema getgátur; ekki er ljóst hvar á landinu Helgi bróðir Guðmundar safnaði handritum fyrir Sænsku fornfræðastofnunina árið 1683 þegar hann kom til landsins gagnert í þeim tilgangi.

söngva Lúthers.⁴⁶ Segja má að efnið styðji tilgátu Arngríms Jónssonar í doktorsriti sínu, en hann gat sér þess til að messubækur úr rómversk-kaþólskri skipan hefðu verið notaðar á fyrsta skeiði siðbreytingarinnar þar eð ekki var öðrum bókum til að dreifa, og að messuliðir hafi „sennilega verið þýddir á móðurmál af þeim, sem færir voru til þýðinga, einkum á biskupsstólunum“.⁴⁷

Ekki kemur á óvart að forskrift sú sem hér hefur verið fjallað um hafi ekki hlotið náð fyrir augum þess einlæga Lúthersmanns, Guðbrands Þorlákssonar. Hin íslensk-gregorska útfærsla helgihaldsins var bundin við forgengileg skinn- og pappírshandrit og komst aldrei á prent. Grallarinn sem prentaður var á Hólum 1594 festi í sessi tiltekna útfærslu messunnar, til dæmis hvað snerti val söngva á tilteknum dögum, svo og það hvað syngja ætti á íslensku og hvað á latínu. Sú bók, sem prentuð var með samþykki biskupanna beggja, ruddi úr vegi þess konar skipan messu- og tíðasöngs sem greina má í Stokkhólmsbrotunum. Þar með voru örlög þeirra ráðin – þau gleymdust í kirkju- og tónlistarsögu Íslands í rúmar fjórar aldir. Nú þegar efni þeirra hefur verið kannað má telja enn ljósara en áður að prentaðar söngbækur frá Hólum og Skálholti segja síður en svo alla söguna þegar kemur að kirkjusöng á 16. og 17. öld.

46 Stærstur hluti þessa efnis hefur væntanlega farið forgörðum með þeim blöðum sem glatast hafa. Þó er ekki með öllu útilokað að einhverjir latneskir kirkjusöngvar við íslenska texta, úr þessari sömu litúrgíu eða söngvaforða, hafi lifað lengur og varðveist í yngri handritum. Í þessu samhengi má nefna sekvensinn *Stóð á lengdar staðlaus að gá* í handritinu AM 102 8vo sem ritað er á síðasta fjórðungi 17. aldar, en hann er íslensk þýðing á latneskum sekvens, *Stans a longe*, sem tilheyrði 10. sunnudegi eftir þrenningarhátíð í kaþólskum sið. Sjá Erik Eggen, *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*, 1. bindi, lv, lxii, 125; um handritið sjá Árni Heimir Ingólfsson, „AM 102 8vo: Kvæða- og tvísöngsbók frá Vestfjörðum,“ *Góssið hans Árna, minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014), 36–49.

47 Arngrímur Jónsson, *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*, 461.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 102 8vo

AM Dipl. Isl. Fasc. LIII 1

AM Dipl. Isl. Fasc. LIII 2

AM Dipl. Isl. Fasc. LVI 4

AM Dipl. Isl. Fasc. LVI 32

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík

JS 375 4to

Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík

Þjms 833

Þjóðskjalasafn Íslands, Reykjavík

Antiphonarium Holense

Hannes Þorsteinsson. „Ævir lærðra manna.“

*Den Arnamagnæanske Samling, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab,
Københavns Universitet, Kaupmannahöfn*

Rask 98 (Melodia)

Det Kongelige Bibliotek, Kaupmannahöfn

NKS 138 4to

Kungliga biblioteket, Stokkhólmi

Holm perg 8vo nr. 10, I b

Holm papp 8vo nr. 1

S. 252a

FRUMHEIMILDIR

Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae, útg. Lilli Gjerløw. Ósló: Norsk historisk
kjeldeskrift-institutt, 1979.

Breviaria ad usum ritumque sacrosanctem Nidrosiensis ecclesie (1519), útg. Erik
Walkendorf. Ósló: Børsums forlag og antikvariat, 1964.

Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn 10. Útg. Jón Þorkelsson. Reykja-
vík: Hið íslenzka bókmentafélag, 1911–1921.

En Ny Psalmebog 1553. Kaupmannahöfn: Universitets-Jubilæets danske Samfund,
Akademisk forlag, 1983.

Ein ny Psalma Bok. Hólum, 1589.

- Graduale – Ein Almenneleg Messusöngs Bok*. Hólum, 1594 og síðari útgáfur.
Guðspjallabók 1562, útg. Sigurður Nordal. Monumenta typographica Islandica 2.
 Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaard, 1933.
 Jón Halldórsson. *Biskupasögur Jóns prófasts Halldórssonar í Hitardal 1. Skálholtsbiskupar 1540–1801*. Sögurit II. Reykjavík: Sögufélag, 1903–1910.
Liber usualis. Tournai: Desclée & Co., 1953.
 Lossius, Lucas. *Psalmodia, Hoc est, Cantica sacra veteris ecclesiae selecta*. Wittenberg, 1553.
 Marteinn Einarsson. *Ein Kristilig handbog*. Kaupmannahöfn, 1555.
 Niels Jespersens *Graduale 1573*. Kaupmannahöfn: Dan Fog Musikforlag, 1986.
Ordo Nidrosiensis Ecclesiae (Orðubók), útg. Lilli Gjerløw. Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1968.
 Palladius, Peder. *Den ældste danske alterbog 1556*, útg. Lis Jacobsen. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, 1918.
 Vormorsen, Frans. *Haandbog om den rette evangeliske Messe (Malmø, 1539)*. Endurprentuð í *Danske messeböger fra reformationstiden*, útg. S. H. Poulsen. Kaupmannahöfn: J. H. Schultz Forlag, 1959.

FRÆÐIRIT

- Arngrímur Jónsson. *Fyrstu handbækur presta á Íslandi eftir siðbót*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1992.
 Arngrímur Jónsson. „Upphaf lúthersks messusöngs á Íslandi.“ *Organistablaðið* 26/2 (1995): 16–22.
 Attinger, Gisela. „Sequences in Two Icelandic Mass Books from the Later Middle Ages.“ *The Sequences of Nidaros: A Nordic Repertory and Its European Context*. Ritstj. Lori Kruckenberg og Andreas Haug. Þrándheimur: Tapir Academic Press, 2006, 165–182.
 Árni Heimir Ingólfsson. „AM 102 8vo: Kvæða- og tvísöngsbók frá Vestfjörðum.“ *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*. Ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014, 36–49.
 Bjarni Þorsteinsson. *Íslenzk þjóðlög*. Kaupmannahöfn: S. L. Møller, 1906–1910.
 Eggen, Erik. *The Sequences of the Archbishopric of Nidaros*. Bibliotheca Arnemagnæana 21–22. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968.
 Elders, Willem, ritstj. *Motets on Non-Biblical Texts 4 (De beata Maria virgine 2)*. New Josquin Edition 24. Utrecht: Koninklijke vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis, 2007.
 Guðrún Nordal. „Á mörkum tveggja tíma: Kapólskt kvæðahandrit með hendi siðbótarmanns, Gísla biskups Jónssonar.“ *Gripla* 16 (2005): 209–228.
 Gödel, Vilhelm. *Katalog öfver Kongl. Bibliotekets fornisländska och fornorska handskrifter*. Stokkhólmur, 1897–1900.

- Hatter, Jane D. „Converting the Soundscapes of Women’s Rituals, 1470–1560: Purification, Candles, and the *Inviolata* as Music for Churching.” *Conversions: Gender and Religious Change in Early Modern Europe*. Ritstj. Simon Ditchfield og Helen Smith. Manchester: Manchester University Press, 2017, 169–194.
- Jón Helgason. „Nokkur íslensk handrit frá 16. öld.” *Skírnir* 106 (1932): 143–168.
- Jón Samsonarson. „Drög að handritaskrá um íslensk handrit og handrit sem varða íslensk efni í söfnum í Stokkhólmi og Uppsölum.” *Óútgefið handrit*, 1969.
- Jón Þórarinnsson. „Latnesk tíðasöngsbók úr lúterskum sið.” *Ritmennt* 6 (2001): 67–82.
- Jón Þórarinnsson. *Íslensk tónlistarsaga 1000–1800*. Ritstj. Njáll Sigurðsson og Páll Valsson. Kópavogur: Tónlistarsafn Íslands, 2012.
- Kruckenbergt, Lori. „Two *Sequentiae Novae* at Nidaros: *Celeste organum* and *Stola iocunditatis*.” *The Sequences of Nidaros: A Nordic Repertory and Its European Context*. Ritstj. Lori Kruckenbergt og Andreas Haug. Þrándheimur: Tapir Academic Press, 2006, 297–342.
- Magnús Már Lárusson. *Fróðleikspættir og sögubrot*. Hafnarfjörður: Skuggsjá, 1967.
- Páll Eggert Ólason. *Menn og menntir siðskiptaaldarinnar á Íslandi* 1–4. Reykjavík: Bókaverzlun Guðm. Gamalielssonar, 1919–1926.
- Páll Eggert Ólason. *Upptök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi*. Reykjavík: Háskóli Íslands, 1924.
- Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár* 1–5. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1948–1952.
- Robertson, Anne Walters. *Guillaume de Machaut and Reims: Context and Meaning in his Musical Works*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Rothenberg, David J. *Flower of Paradise: Marian Devotion and Secular Song in Medieval and Renaissance Music*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Schück, Henrik. *Kgl. vitterhets historie och antikvitets akademien, dess förhistoria och historia* 1–8. Stokkhólmur, 1933–1944.
- Siðaskiptin á Íslandi 1541–1542 og fyrstu ár siðbótar*. Torfi K. Stefánsson Hjaltalín tók saman. Reykjavík: Flateyjarútgáfan, 2017.
- Solhaug, Arne J. *Et luthersk graduale-håndskrift fra 1500-tallet: spor av Nidaros-tradisjon i Island*. Ósló: Norges musikkhøgskole, 2003.
- Steidl, P. D. *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder*. Kaupmannahöfn: Katholsk Forlag, 1918.

ÁGRIP

Tvö íslensk söngbókarbrot frá 16. öld í Stokkhólmi

Efnisorð: tónlist, handritafræði, kirkjusöngur, litúrgía/helgisiðir

Brot úr tveimur íslenskum kirkjusöngsbókum frá því um miðja 16. öld hafa varðveist í Konunglega bókasafninu í Stokkhólmi en efni þeirra hefur ekki verið kannað til hlítar fyrr en nú. Hér er gerð grein fyrir innihaldi þeirra; annað er tvinn úr skinnhandriti (Holm perg 8vo nr. 10, I b) en hitt er tvö pappírsblöð sem virðast hafa verið notuð í bókband (S. 252a). Efni blaðanna er svipað, kaþólskur tíða- og messusöngur í íslenskri þýðingu, og deila þau tveimur söngvum og texta hins þriðja. Margir söngvanna tilheyra jólahátíðinni en þó eru einnig söngvar fyrir ýmsar aðrar hátíðir kirkjuársins. Svo virðist sem handritin hafi haft að geyma eins konar úrval kirkjusöngva fremur en tæmandi forskrift fyrir allt kirkjuárið. Í greininni eru færð rök að því að hinar íslensku þýðingar söngtextanna hafi orðið til á árunum 1544–62. Einn söngtexti (*Christus resurgens est*) fylgir þýðingu Rómverjabréfs í Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar frá 1540, en hvorki er stuðst við forskriftir dönsku sálmaþókarinnar frá 1569 né danska grallarans frá 1573. Handritsbrotin eru mikilvæg heimild um skeið í íslenskri tónlistarsögu sem fátt er vitað um, þar sem lítið hefur varðveist af handritum frá síðari hluta 16. aldar. Vera má að hin íhaldssama útfærsla kirkjusöngs og helgihalds sem hér má greina hafi verið tilefni togstreitu milli biskupsdæmanna í Skálholti og á Hólum og að sú tvídrægni sem getið er í aðdraganda frumútgáfu grallarans árið 1594 hafi að einhverju leyti snúist um það að hve miklu leyti bæri að varðveita hinn gamla rómverska arf og með hvaða hætti. Þar stóð Guðbrandur Þorláksson uppi sem sigurvegari og sú útfærsla sem hann aðhylltist var með allt öðru móti en hér greinir.

SUMMARY

Two Icelandic Sixteenth-Century Music Fragments in Stockholm

Keywords: music, paleography/manuscripts, church singing, liturgy

This article discusses fragments from two Icelandic music manuscripts from the sixteenth century that have survived at the Royal Library in Stockholm, whose contents and cultural/liturgical context have not previously been examined. One is a vellum bifolium (Holm perg 8vo nr. 10, I b), the other consists of two individual paper folios that appear to have been later used as binding material (S. 252a). Both fragments contain Roman Catholic plainchants for the mass and office, but in Icelandic translation and thus presumably intended for use in an early Lutheran context. There is a certain overlap of material (two chants and fragments of a third are shared by both manuscripts), but the liturgical function is unclear. Many, but not all, of the chants found here belong to Christmastide; it seems as if the

manuscripts from which the fragments came may have contained a loose selection of liturgical chants rather than a complete, ordered liturgy.

The chant texts appear to have been translated into Icelandic sometime between 1544 and 1562. One translation (of *Christus resurgens est*, Romans 6:9) follows that of Oddur Gottskálksson's New Testament translation of 1540, while the influence of neither the Danish hymnal (1569) nor Danish gradual (1573) can be detected. These two manuscript fragments are an important source since little is known about Icelandic music around the middle of the sixteenth century at all. The conservative approach to church singing suggested by these fragments may have been a cause of discord between the two Icelandic bishoprics. The strife mentioned in the preface to the 1594 *Graduale* may in part have had to do with the extent to which the old Roman Catholic material should be retained in the Lutheran liturgy and in what form. In the end, none of the chants in the Stockholm fragments made it into the 1594 *Graduale*, suggesting that the devout Lutheran bishop Guðbrandur Þorláksson of Hólar was able to exercise full control when it came to deciding the specific details of the Icelandic liturgy, including the elimination of the chant translations found here.

Árni Heimir Ingólfsson
Nesbala 38
170 Seltjarnarnes
arniheimir@lhi.is